

Robert S. Lopez: Τι πραγματικά συνέβη στην Αναγέννηση;

ΕΠΟΠΤΕΙΑ

Έτος 8, 1983, τεύχη 75-85 / Ιστορία

<https://epopteia.gr/247/robert-lopez-anagennisi/>

ΕΠΟΠΤΕΙΑ τεύχος 80, Ιούνιος 1983. Μετάφραση: Νατάσα Τσουκαλά.

Όταν ανθρωπιστές όπως ο Michelet κι ο Burckhardt επικύρωσαν τον όρο Αναγέννηση, πριν από πολλά χρόνια, μόλις είχε γεννηθεί η οικονομική ιστορία. Η έξοχη ανασύστασή τους του αναγεννησιακού πολιτισμού δεν επιβαρυνόταν απ' την υποψία ότι τα πάθη του Κάλιμπαν μπορεί να είχαν κάποια σχέση με τις επιτεύξεις του Άριελ. Ύστερα εμφανίστηκαν οι οπαδοί του Μαρξ και του ιστορικού υλισμού, που τακτοποίησαν τα φτερά των ποιητών-ιστορικών και εισήγαγαν τη λογοτεχνία στην πεπτική διαδικασία. Πρέπει να σεβαστούμε βαθιά και τις δύο σχολές, όχι μόνο για να δώσουμε το παρά-δειγμα στους μεταγενέστερους όταν θα έρθει κι η δική μας σειρά να παραμεριστούμε, αλλά και γιατί τόσο ο εγκέφαλος όσο και το στομάχι επηρεάζουν αναμφισβήτητα τις κινήσεις της καρδιάς.

Οι ιστορικοί πάντως, αφού άφησαν το εκκρεμές να κάνει μια πλήρη ταλάντωση, στράφηκαν στην ανεύρεση μιας ισορροπίας και μιας σειράς σχέσεων μεταξύ αιτίου κι αποτελέσματος. Ο πιο εύκολος τρόπος συνδέσεως δύο αποκαλυπτόμενων αναπτύξεων είναι να περιγραφούν σαν παράλληλες και ν' αντιπαραβάλλονται συνεχώς. Η θεωρία ότι όπου υπήρχε οικονομική ακμή έπρεπε να βρούμε επίσης και πνευματική ακμή και το αντίστροφο, θεωρείτο για πολύ καιρό απολύτως αναμφισβήτητη. Στην εξεταστική κόλλα ενός δευτεροετούς που απεφοίτησε πριν από λίγα χρόνια, αυτή η βασική αρχή κατέληγε σ' αυτά τα πορίσματα: Τα διπλά λογιστικά βιβλία στην Τράπεζα των Μεδίκων παρακίνησαν τον Μιχαήλ Άγγελο να συλλάβει και να ολοκληρώσει το Παρεκκλήσι των Μεδίκων ο

θαυμασμός για το Παρεκκλήσι των Μεδίκων παρακίνησε, με τη σειρά του, τους τραπεζίτες σε μια περισσότερο έντονη διαχείριση των πιστώσεων. Αλλά αυτές οι δηλώσεις, παρόλο που υποστηρίχθηκαν με μεγάλη ικανότητα, είναι αρκετά λανθασμένες. Κανείς δεν μπορεί ν' αρνηθεί ότι πολλά όμορφα αναγεννησιακά σπίτια ανήκαν σ' επιτυχημένους επιχειρηματίες – στην Ιταλία κυρίως, έπειτα στη Φλάνδρα, στη νότιο Γερμανία και σ' άλλες περιοχές. Αν όμως τραπεζίτες όπως οι Μέδικοι και οι Fugger ήταν ικανοί να προκαλέσουν τη δημιουργικότητα καλλιτεχνών όπως ο Μιχαήλ Άγγελος κι ο Ντύρερ, τότε οι σημερινοί Ρότσιλντ και Μόργκαν θα έπρεπε να είχαν παράγει μεγαλύτερους και καλύτερους Μιχαήλ Αγγέλους. Και πώς θα μπορούσαμε να εξηγήσουμε την εμφάνιση του Γκόγια σε μια φτωχή Ισπανία, ή τον καλλιτεχνικό συσκοτισμό της Γένουας που ήταν η μητρόπολη των επιχειρήσεων; Ένα μίνιμουμ συντηρήσεως είναι αναγκαίο για την τέχνη κι ένα μίνιμουμ εξυπνάδας είναι αναγκαίο για τις επιχειρήσεις. Αυτό δεν σημαίνει όμως ότι οι μεγάλοι καλλιτέχνες κι οι μεγάλοι επιχειρηματίες πρέπει να γεννιούνται στην ίδια ομάδα και στην ίδια γενιά.

Αυτό που μας ξαφνιάζει αρχικά είναι η διαφορετική σχέση μεταξύ της οικονομίας και της κουλτούρας στην τελευταία περίοδο του Μεσαίωνα και στην Αναγέννηση. Θα πρέπει λοιπόν να ξεκινήσω με μια πολύ σύντομη περιγραφή αυτού που αποκαλείται «εμπορική επανάσταση» της τελευταίας περιόδου του Μεσαίωνα. Αυτή η μεγάλη οικονομική ανύψωση, που μπορεί να συγκριθεί σε μέγεθος μόνο με τη σύγχρονη βιομηχανική επανάσταση, εμφανίστηκε μέσα απ' τον Μεσαίωνα την ίδια περίπου εποχή που εμφανίστηκαν τα *chansons de geste* κι η πρότερη ρωμανική τέχνη. Έφτασε στο απόγειό της την εποχή του Δάντη και της κυριαρχίας της γοτθικής τέχνης, και μετά άρχισε μια έντονη παρακμή. Όπως και η σύγχρονη βιομηχανική επανάσταση, ήταν μια περίοδος μεγάλης, συνεχούς δημογραφικής αναπτύξεως, σταθερής αν όχι θεαματικής τεχνολογικής προόδου, κι επεκτάσεως τόσο μέσα απ' την αύξηση της εσωτερικής παραγωγής και καταναλώσεως όσο και μέσα απ' την κατάληψη καινούργιων αγορών στο εξωτερικό. Ήταν μια εποχή μεγάλων ευκαιριών και μεγάλων ελπίδων, μικρών πολέμων για

περιορισμένους στόχους, και αυξανόμενης ανοχής κι ανταλλαγής ιδεών μεταξύ προσώπων που ανήκαν σε διαφορετικά έθνη και κοινωνικές τάξεις και που είχαν διαφορετικά πιστεύω. Η πορεία της ήταν, βέβαια, πιο αργή απ' ό,τι, αυτή της βιομηχανικής επανάστασης, γιατί η πρόοδος ταξίδευε μ' άλογα και γαλέρες κι όχι με τραίνα, ατμό-πλοια κι αεροπλάνα. Τα τελικά αποτελέσματα όμως ήταν πιθανότατα εξίσου σημαντικά. Η μεσαιωνική εμπορική επανάσταση συνέβαλε στην ανάδειξη των πολύ σημαντικών αλλαγών που κληροδότησαν στην Αναγέννηση μια κοινωνία που δε διέφερε πολύ απ' τη δική μας, και, με τη σειρά της, δέχτηκε την επίδραση όλων αυτών των αλλαγών. Προκάλεσε την κατάρρευση του παλιού φεουδαρχικού συστήματος και την εξασθένιση της παλιάς θρησκευτικής δομής. Εξάλειψε σχεδόν τελείως τη δουλεία· ελευθέρωσε τους δουλοπάροικους σε πολλές περιοχές, και δημιούργησε μια καινούργια ελίτ που ήταν πλουτοκρατική μάλλον παρά κληρονομική.

Την ίδια εποχή παρατηρείται μια μεγάλη ανάπτυξη και σ' όλους τους άλλους τομείς. Η άνθιση μιας καινούργιας λογοτεχνίας και τέχνης, η αναζωογόνηση της επιστήμης και του δικαίου, η αρχή του πολιτικού και θρησκευτικού ατομικισμού, η επέκταση της εκπαιδύσεως και της κοινωνικής συνειδήσεως σ' ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού, συνυπήρχαν και συμβάδιζαν με την εμπορική επανάσταση της τελευταίας περιόδου του Μεσαίωνα. Παρόλο που δεν ανταποκρίνονται όλες οι πλευρές της μεσαιωνικής λογοτεχνίας και φιλοσοφίας σ' αυτό που θα περίμενε κανείς από μια εποχή οικονομικής αναπτύξεως, ποιος μπορεί ν' αρνηθεί ότι υπήρχε κάποιος σύνδεσμος μεταξύ της οικονομικής και της πνευματικής πρόοδου; Είναι επίσης σωστό να υποθέσουμε ότι η οικονομική και κοινωνική αλλαγή της τελευταίας περιόδου του Μεσαίωνα ήταν μια απαραίτητη προετοιμασία για την Αναγέννηση, με την ίδια σιγουριά που μπορούμε να πούμε ότι ένας άντρας δεν μπορεί να γίνει πατέρας αν δεν είναι τουλάχιστον έφηβος. Δεν πρέπει όμως να συγχέουμε δύο διαφορετικές εποχές. Είναι πιθανόν ότι δε θα είχε υπάρξει Αναγέννηση –ή, μάλλον, ότι η Αναγέννηση θα είχε ακολουθήσει διαφορετική πορεία– αν ο Μεσαίωνας δε είχε πριν χτίσει τις πόλεις, ταπεινώσει τους

ιππότες, προκαλέσει τον κλήρο, και διδάξει τη λατινική γραμματική. Οι πόλεις όμως του Μεσαίωνα δημιούργησαν τον μεσαιωνικό πολιτισμό. Το αν αυτός ο πολιτισμός ήταν εξίσου μεγάλος με τον αναγεννησιακό ή όχι, αυτό είναι αναμφισβήτητο άλλο θέμα.

Ας μη πούμε ότι η γενική σύμπτωση ενός υπεράφθονου πολιτισμού και μιας επεκτατικής οικονομίας στην τελευταία περίοδο του Μεσαίωνα δείχνει ότι η υψηλή τέχνη κι οι μεγάλες επιχειρήσεις πρέπει πάντα να συμβαδίζουν. Πρέπει να εξετάσουμε το διαφορετικό υπόβαθρο των διαφορετικών χωρών. Η Ιταλία ήταν για τη μεσαιωνική οικονομική πορεία ό,τι ήταν η Αγγλία για την οικονομική πορεία του 18ου και 19ου αι. Ήταν το λίκνο κι ο ανιχνευτής της εμπορικής επανάστασης, που είχε ξεκινήσει σε πολλές ιταλικές πόλεις πολύ πριν περάσει στην υπόλοιπη Ευρώπη. Όπως κι η βιομηχανική επανάσταση, έτσι κι η εμπορική επανάσταση δεν εξαπλώθηκε ομοιόμορφα: αλλού προσέφερε μεγάλες περιοχές ή ελάττωσε την ταχύτητά της, κι αλλού εμφανίστηκε περισσότερο ορμητική συμπεριλαμβάνοντας κι άλλους παράγοντες οικονομικής προόδου. Στη Φλάνδρα, λ.χ. τα ρεύματα που προέρχονται απ' την Ιταλία αύξησαν τον όγκο ενός ποταμού που είχε πηγάσει από τοπικά ρυάκια. Η Ile de France όμως, η πατρίδα μιας τόσο ένδοξης μεσαιωνικής τέχνης, λογοτεχνίας, και φιλοσοφίας, ήταν μια καθυστερημένη αν όχι σχεδόν λησμονημένη περιοχή. Οι πόλεις της ήταν μικρές και κοιμισμένες κάτω απ' τη σκιά των μεγάλων καθεδρικών ναών, ενώ την ίδια εποχή οι ιταλικές πόλεις έσφυζαν από επιχειρηματική δραστηριότητα κι έκαναν μεγάλα άλματα στις πρακτικές επιστήμες της νομικής, των μαθηματικών και της ιατρικής, αλλά δεν είχαν παράγει ακόμα έναν Τζιόττο ή έναν Ακινάτη.

Μ' αυτούς τους τρεις γίγαντες η Ιταλία έφυγε οριστικά απ' τον Μεσαίωνα μ' ένα τελείως μεσαιωνικό τρόπο. Ο Πετράρχης, ένας άλλος Ιταλός, έκανε την εμφάνισή του στον πνευματικό κόσμο της Αναγέννησης την εποχή ακριβώς που η οικονομική κλίση είχε αντιστραφεί. Σχετικά με την ακριβή χρονική διάρκεια της Αναγέννησης οι γνώμες των ιστορικών διαφέρουν αισθητά. Υπήρξε

ένα χρονικό κενό μεταξύ της Αναγέννησης στην Ιταλία και της Αναγέννησης στις άλλες χώρες. Επιπλέον, ο επεκτατισμός ορισμένων λατρών της Αναγέννησης τους οδήγησε να θεωρήσουν σαν προδρόμους ή σαν οπαδούς ανθρώπους που θα ήταν καλύτερα αν τους αφήναμε στο Μεσαίωνα ή στο Μπαρόκ. Θα ισχυρισθούν λοιπόν ότι, από χρονολογικής πλευράς, η Αναγέννηση καλύπτει σε γενικές γραμμές την περίοδο απ' το 1330 ως το 1530, αν και η οικονομική εικόνα δε θ' άλλαζε ουσιαστικά αν προσθέταμε μερικές δεκαετίες στην αρχή ή στο τέλος. Αυτή η περίοδος δεν χαρακτηρίζεται από οικονομική ανάπτυξη. Αντίθετα, χαρακτηρίζεται από μεγάλη κατάπτωση που την ακολούθησε μια μέτρια κι ατελής ανάρρωση.

Μόνο ο καιρός θα δείξει αν η οικονομία της σύγχρονης εποχής είναι το αρχικό στάδιο μιας άλλης «Αναγέννησης» μάλλον παρά το πρελούδιο ενός άλλου «Μεσαίωνα», ή μια απλή στάση πριν αρχίσει ένας άλλος κύκλος αναπτύξεως. Θα δούμε αμέσως ότι ορισμένες ομοιότητες κάνουν την Αναγέννηση να βρίσκεται πλησιέστερα σε μας απ' οποιαδήποτε άλλη ιστορική περίοδο, τόσο στον οικονομικό τομέα όσο και σε πολλούς άλλους. Δεν υπάρχει όμως καμιά ομοιότητα στον τομέα των πληθυσμιακών τάσεων. Ο πληθυσμός της Ευρώπης, μετά από μια μεγάλη μείωση στα μέσα του 14ου αι., έτεινε να παραμείνει στάσιμος σ' ένα επίπεδο που ήταν πολύ χαμηλότερο απ' το αντίστοιχο της τελευταίας περιόδου του Μεσαίωνα. Ένας αριθμός επιδημιών, που ήταν πολύ πιο τρομερές απ' οποιαδήποτε μεσαιωνική επιδημία, προκάλεσε μια μεγάλη μείωση του πληθυσμού. Οι λιμοί, οι έλεγχοι των γεννήσεων, κι άλλοι λόγοι που δεν μπορούν ν' απαριθμηθούν εδώ ακόμα και με τον πιο συνοπτικό τρόπο, οδήγησαν στο ίδιο αποτέλεσμα. Η παρακμή γινόταν ιδιαίτερα αισθητή στις πόλεις – που ήταν ουσιαστικά τα λίκνα της Αναγέννησης, αυτού του βασικά αστικού πολιτισμού. Η επαρχία υπέφερε λιγότερο κι ανάρρωνε καλύτερα, αλλά δεν ξέφυγε απ' τη γενική κατάσταση.

Η φθίνουσα καμπύλη του πληθυσμού ήταν, μέχρι ενός σημείου, συνδεδεμένη μ' άλλους ανασταλτικούς παράγοντες. Η τεχνολογική πρόοδος συνεχίσθηκε αλλά, εκτός απ' τις αξιοσημείωτες

περιπτώσεις των ασφαλιστικών συμβολαίων, της τυπογραφίας, κι ορισμένων προόδων στη μεταλλουργία, χαρακτηριζόταν περισσότερο από τη διάχυση και τη βελτίωση των μεσαιωνικών μεθόδων κι εργαλείων παρά απ' την εφεύρεση καινούργιων. Είναι αλήθεια πως υπήρχε ο Λεονάρντο ντα Βίντσι οι εκπληκτικές του όμως εφευρέσεις δε χρησίμευσαν καθόλου στους σύγχρονούς του, που ήταν ανημέρωτοι και πιθανότατα δεν ενδιαφέρονταν γι' αυτές. Είναι αλήθεια επίσης ότι η Αναγέννηση εισήγαγε ένα καλύτερο τύπο ουμανιστι-κού σχολείου κι ανώτερης εκπαίδευσως για την ελίτ, αλλά δέν έκανε καμιά ριζική αλλαγή στην τεχνική εκπαίδευση και καμιά σημαντική πρόοδο στην καταπολέμηση του αναλφαβητισμού. Απ' αυτές τις πλευρές, η Αναγέννηση ήταν λιγότερο «σύγχρονη» απ' την τελευταία περίοδο του Μεσαίωνα.

Μια άλλη ομοιότητα με την εποχή μας οφείλεται στο γεγονός ότι η βαθμιαία συστολή των πολιτικών οριζόντων είχε αρνητικό αντίκτυπο στα βελτιωμένα μεταφορικά μέσα και στην ισχυρή οργάνωση διεθνούς εμπορίου που κληροδότησε ο Μεσαίωνας στην Αναγέννηση. Λίγο πριν αρχίσει η Αναγέννηση, ένας έμπορος της Φλωρεντίας είχε δηλώσει ότι ο δρόμος απ' την Κριμαία ως το Πεκίνο ήταν απόλυτα ασφαλής για τους δυτικούς – δήλωση που θα διστάζαμε να την κάνουμε σήμερα. Κατά τη διάρκεια όμως της Αναγέννησης, η Ανατολή και η Δύση διαχωρίσθηκαν βαθιά, πρώτα εξαιτίας της καταρρεύσεως της Μογγολικής Αυτοκρατορίας στην Άπω και Μέση Ανατολή, κι έπειτα εξαιτίας των τουρκικών κατακτήσεων στην Εγγύς Ανατολή. Μια μεσαιωνική προώθηση προς την αντίθετη κατεύθυνση εκμηδενίστηκε πριν αξιοποιηθούν οι δυνατότητές της: οι Σκανδιναβοί εγκατέλειψαν τη Φινλανδία, τη Γροιλανδία και την Ισλανδία. Μέσα στην Ευρώπη κάθε κράτος εκδήλωνε την εναρκτήρια κεντριοποίησή του υψώνοντας οικονομικά φράγματα σ' όλα τα υπόλοιπα κράτη. Και, στο τέλος, το λυκόφως της Αναγέννησης φωτίστηκε απ' τις μεγαλύτερες γεωγραφικές ανακαλύψεις. Ήταν όμως ακόμα πολύ νωρίς για να γίνουν αισθητά τα ευεργετικά αποτελέσματα της καινούργιας σειράς ανακαλύψεων. Το πρώτο ενδεικτικό αποτέλεσμα ήταν η τρομερή επανάσταση που προκλήθηκε στις τιμές απ' την άφθονη εισροή του αμερικανικού χρυσού κι ασημιού – αλλά ακόμα κι αυτό

επήλθε όταν η Αναγέννηση είχε ήδη πέσει στα χέρια των τυμβωρύχων της, της Μεταρρύθμισης και της Αντιμεταρρύθμισης.

Ο πόλεμος κι ο πληθυσμός ήταν εξίσου γνωστοί στην Αναγέννηση όσο, δυστυχώς, και σε μας. Είναι αλήθεια ότι απ' την τελευταία ήδη περίοδο του Μεσαίωνα ένας συνεχής αλλά βαθμιαίος και μετριοπαθής πληθωρισμός στην κοπή των νομισμάτων και μια παράλληλη αύξηση του πιστωτικού χρήματος είχαν ενισχύσει πολύ τη δημογραφική και οικονομική επέκταση της εμπορικής επανάστασης. Στην Αναγέννηση όμως ο πληθωρισμός ήταν όλο και πιο έντονος. Τα χαρτονομίσματα δεν πρόσφεραν ευρύτερα μέσα πληρωμής για έναν συνεχώς αυξανόμενο αριθμό παραγωγών και καταναλωτών. Είχαν εξαντληθεί κυρίως από τις μοναρχίες και τις πόλεις – κράτη που πλήρωναν μ' αυτά τους μεγαλύτερους πολέμους που έπληξαν την Ευρώπη μετά την πτώση του Ρωμαϊκού κόσμου – οι μεγαλύτεροι πόλεμοι που γνώρισε η Ευρώπη πριν απ' τη ναπολεόντειο περίοδο, ή ίσως πριν απ' τους δικούς μας παγκόσμιους πολέμους. Ο πρώτος που μας έρχεται στο νου είναι ο Εκατονταετής Πόλεμος που, με μερικές ενδιάμεσες ανακωχές, διήρκεσε περισσότερο από έναν αιώνα και τυράννησε τα περισσότερα δυτικά κράτη. Η σύγκρουση μεταξύ των Αραγώνων και των Ανγεβίνων ήταν πιο περιορισμένη σ' έκταση, αλλά για διακόσια σχεδόν χρόνια κατέστρεψε όλη την Ν. Ιταλία και Σικελία. Τα τουρκικά στρατεύματα προκάλεσαν ακόμα μεγαλύτερες καταστροφές στη νοτιοανατολική και κεντροανατολική Ευρώπη. Στη Β. Ιταλία, μπορεί οι μισθοφόροι να ήταν αβροί όταν πολεμούσαν μεταξύ τους αλλά ήταν καταστροφή για τις ιδιωτικές καλλιέργειες και τους δημόσιους θησαυρούς. Η Γερμανία ήταν θέατρο αδιάκοπων τοπικών πολέμων και ληστειών, ενώ μια σχεδόν παρόμοια κατάσταση επικρατούσε και στην Ισπανία. Είναι αλήθεια ότι στο δεύτερο μισό του 15ου αι. υπήρξε κάποια ανάπαυλα για τα περισσότερα ευρωπαϊκά κράτη. Αλλά έπειτα ήρθαν οι πόλεμοι μεταξύ των Αψβούργων και της Γαλλίας, με την παρέμβαση των Τούρκων, στους οποίους ενεπλάκησαν όλα τα ευρωπαϊκά κράτη, χρησιμοποιήθηκαν σ' ευρεία κλίμακα τα πυροβόλα όπλα, κι ανανεώθηκαν οι φρικαλεότητες που είχαν σχεδόν εξαφανιστεί στην τελευταία περίοδο του Μεσαίωνα. Οι πόλεμοι αυτοί δεν είχαν

τελειώσει όταν άρχισαν οι θρησκευτικοί πόλεμοι.

Είναι περιττό βέβαια να επισημαίνουμε ότι ο κάθε πόλεμος συνοδευόταν από αρρώστιες και λιμούς. Επιπλέον, κατά τον 14ο αι. ξέσπασαν σχεδόν παντού, απ' την Αγγλία μέχρι τα Βαλκάνια κι απ' τη Τοσκάνη μέχρι τη Φλάνδρα, απελπισμένες εξεγέρσεις των χωρικών και των προλετάρων των πόλεων. Καταστάσεις που δημιουργούσαν επίσης πολλά θύματα. Στον 15ο αι. φάνηκε να επικρατεί μια κάποια ύφεση, κι εξαπλώθηκαν πολύ οι ληστείες που μερικές φορές γίνονταν ακόμα και στα περίχωρα των πόλεων. Οι αρχές του 16ου αι. στιγματίστηκαν από φοβερές εξεγέρσεις των χωρικών στην Ουγγαρία, τη Γερμανία, τη βορειοανατολική Ιταλία, την Ελβετία, και τη βόρεια Γαλλία.

Έπειτα, όπως και τώρα, ο πληθωρισμός δεν επαρκούσε για να υποστηρίξει το βάρος του πολέμου. Η φορολογία υψώθηκε σ' ακόμα υψηλότερα επίπεδα απ' όσα κατά τη διάρκεια της εμπορικής επανάστασης, όταν μια ανθούσα οικονομία θα μπορούσε να την αντέξει πιο εύκολα. Η αστική τάξη δεν υπέφερε ιδιαίτερα γιατί είχε αξιόλογα αποθέματα σε μετρητά, εκείνοι όμως που λύγισαν κυριολεκτικά ήταν οι χωρικοί κι οι κτηματίες. Στη Γαλλία και την Αγγλία, κατά τη διάρκεια της Αναγέννησης σημειώθηκε η πτώση της αυτονομίας των πόλεων, γεγονός που, σε γενικές γραμμές, χωρίς όμως να παραλείπουμε και άλλους τυχόν λόγους, οφείλεται στ' ότι οι πόλεις δεν μπορούσαν να ισολογίσουν τους προϋπολογισμούς τους και στ' ότι το πλουσιότερο τμήμα της αστικής τάξης, που θα μπορούσε να βοηθήσει τους πιο φτωχούς πολίτες, αρνιόταν ακόμα και να πληρώσει ολόκληρο το μερίδιό του. Στην Ιταλία οι ανεξάρτητες πόλεις επέ-ζησαν, αλλά μ' ένα τίμημα. Τις ανέλαβαν δικτάτορες, που επέφεραν κάποια εξίσωση των βαρών ασκώντας ίση καταπίεση σ' όλους· ή τις ανέλαβαν ολιγαρχίες πολύ πλουσίων, που μπορούσαν είτε ν' αντέξουν είτε να διαφύγουν τη φορολογία.

Δε θα ήταν όμως δίκαιο να θεωρήσουμε τη φορολογία μόνο σαν τον κύριο υπαίτιο μιας οικονομικής υποχώρησης που οφειλόταν κυρίως σε συρρικνωμένες ή νωθρές αγορές. Οι αγορές είχαν συρρικνωθεί γιατί ο πληθυσμός είχε μειωθεί ή είχε παραμείνει στάσιμος, και

γιατί τα σύνορα είχαν μετατοπιστεί προς τα πίσω κι είχαν κλείσει, ίσως να είχε βρεθεί κάποιο αντιστάθμισμα με μια καλύτερη διανομή του πλούτου αν οι διάσπαρτες εξεγέρσεις του 14ου αι. είχαν εξελιχθεί σε μια γενική κοινωνική επανάσταση. Αλλά κάτι τέτοιο δεν έγινε. Οι επαναλαμβανόμενοι πόλεμοι κι επιδημίες εξάλειψαν οποιονδήποτε κοινωνικό αναβρασμό που είχε παραμείνει στον 15ο αι. Στη γενική στασιμότητα, ορισμένοι πλούσιοι έγιναν πλουσιώτεροι, πολλοί φτωχοί έγιναν φτωχότεροι, κι οι υπόλοιποι αντάλλαξαν στην καλύτερη περίπτωση την ευκαιρία με την ασφάλεια.

Οι δυσοίωνες ενδείξεις είναι παντού εμφανείς. Η αξία της γης και τα κέρδη των κτηματιών στην Αναγέννηση βρίσκονταν σ' ένα απ' τα χαμηλότερα σημεία που είχαν φτάσει ποτέ. Η μεγάλη κίνηση ζήτησης γης κι αποικισμού που είχε χαρακτηρίσει την περίοδο μεταξύ του 10ου αι. και των αρχών του 14ου αι. είχε σταματήσει. Απ' τον 13ο αι., πολλοί κτηματίες στην Αγγλία, την Ισπανία, τη νότια Ιταλία, και τη βορειοδυτική Γαλλία είχαν μετατρέψει την καλλιεργήσιμη γη σε βοσκοτόπια. Το μαλλί απέφερε καλά κέρδη κι η εκτροφή προβάτων δεν απαιτούσε πολύ εργατικό δυναμικό. Αυτή η κατάσταση συνεχίστηκε σ' όλη τη διάρκεια της Αναγέννησης, αλλά απέφερε όλο και λιγότερα κέρδη γιατί η ζήτηση για μαλλί είχε παραμείνει στάσιμη ή είχε μειωθεί. Μεγάλα τμήματα περιθωριακής και ακόμα κι αρκετά καλής γης, που τα είχαν εκμεταλλευθεί τον Μεσαίωνα, αφήνονταν τώρα αχρησιμοποίητα. Εύφορα αγροκτήματα πωλούνταν ή ενοικιάζονταν σ' εξευτελιστικές τιμές. Αλλά ακόμα κι αυτές οι χαμηλές τιμές ήταν πολύ υψηλές για πολλούς πεινασμένους ακτήμονες χωρικούς που δεν είχαν χρήματα ούτε και για ν' αγοράσουν σπόρους κι εργαλεία. Κι εκείνοι που ο κύριός τους τους έδινε μια χρηματική προκαταβολή παίρνοντας για αντάλλαγμα ένα μερίδιο της σοδειάς τους θεωρούνταν τυχεροί.

Στην τελευταία περίοδο του Μεσαίωνα οι πόλεις είχαν απορροφήσει όχι μόνο μια συνεχώς αυξανόμενη ποσότητα τροφίμων και βιομηχανικών πρώτων υλών, αλλά και το πλεόνασμα του ανθρώπινου δυναμικού. Οι ευγενείς, οι κτηματίες, κι οι

ακτήμονες μπορούσαν τότε, ανάλογα με τις δυνατότητές τους βέβαια, να βρουν εύκολα απασχόληση και προώθηση στην πόλη. Στην Αναγέννηση, οι ευκαιρίες παρουσιάζονταν συνήθως στους πολίτες των πόλεων. Υπήρχαν όμως και πολλοί που, αν κι ήταν πολίτες, δεν είχαν καμιά σχεδόν πιθανότητα να βελτιώσουν την τύχη τους. Οι συντεχνίες δέχονταν στην αρχή ελεύθερα μαθητευόμενους κι εξασφάλιζαν στον κάθε μαθητευόμενο την πιθανότητα να γίνει ο ίδιος τεχνίτης. Τώρα έγιναν άκαμπτες ιεραρχίες• μόνο ο γιός ενός τεχνίτη μπορούσε να ελπίζει ότι θα τον διαδεχόταν στο επάγγελμα. Όσοι ήταν έξω απ' αυτό το κύκλωμα είτε απορρίπτονταν είτε παρέμεναν συνέχεια στην υποδεέστερη θέση του τεχνίτη που εργαζόταν στην υπηρεσία άλλου. Αυτή η τάση επηρέασε επίσης τα σωματεία των καλλιτεχνών. Μερικές φορές, μια πόλη ενθάρρυνε την είσοδο ειδικευμένων ομάδων από άτομα της ίδιας χώρας με την προϋπόθεση ότι θα έκαναν τις πιο ταπεινές βιομηχανικές εργασίες με μισθό χαμηλότερο απ' τον χαμηλότερο μισθό των τεχνιτών που εργάζονταν στην υπηρεσία άλλων. Και πάλι, κέρδισε αρκετό έδαφος η παλιά πρακτική της αναθέσεως στους χωρικούς να επεξεργάζονται σπίτι τους τις πρώτες ύλες, αλλά η αύξηση της βιοτεχνίας στην επαρχία δεν μπόρεσε ν' αντισταθμίσει τη μείωση της βιομηχανικής παραγωγής στις πόλεις. Δεν ήταν ένα σύμπτωμα οικονομικής αναπτύξεως αλλ' απλώς ένα μέσον μειώσεως των ημερομισθίων. Μόνο οι βιομηχανίες ειδών πολυτελείας διατήρησαν κι ίσως αύξησαν την παραγωγή τους. Αυτό δείχνει την πτώση της παραγωγής προϊόντων για τις μάζες και την όλο και πιο μεγάλη απόσταση μεταξύ των πολύ πλούσιων και των πολύ φτωχών.

Η αυξανόμενη νωθρότητα των ευρωπαϊκών αγορών κι η απώλεια πολλών ανατολικών αγορών έτεινε να επηρεάσει αρνητικά το εμπόριο. Το σύνθημα (*leitmotif*) τώρα ήταν να προσφερθεί προς πώληση, όχι η μεγαλύτερη δυνατή ποσότητα και ποικιλία αγαθών, αλλά, για ν' αναφέρουμε ένα επιχειρηματικό εγχειρίδιο του 15ου αι. «μόνο όσο μπορεί κανείς να πουλήσει στον τόπο προορισμού». Ούτε ήταν πάντα δυνατόν ν' αγοράζει κανείς όσο ήθελε. Οι πόλεμοι και τα εμπόργκο παρεμβάλλονταν συχνά στην εμπορική κίνηση. Η ανύψωση των δασμών σε κάθε χώρα σχεδόν απ' την

Αγγλία ως την Αίγυπτο έφτασε το κόστος πολλών αγαθών σ' απαγορευμένα ύψη. Η εποχή όπου μπορούσε κανείς να κάνει γρήγορα περιουσία σαν τυχοδιώκτης σε υπερπόντιες χώρες είχε τελειώσει. Οι μόνιμοι έμποροι μπορούσαν ακόμα να διατηρήσουν τη θέση τους αν είχαν στην υπηρεσία τους πολλούς ικανούς κι έμπιστους υπαλλήλους και παραγγελιοδόχους, αν μελετούσαν προσεκτικά το κάθε τους βήμα, κι αν μπορούσαν να περιμένουν υπομονετικά τα σκληρά κερδισμένα κέρδη που θ' απέφεραν οι επενδύσεις τους. Στην Ιταλία, ο τόκος των εμπορικών δανείων κυμαινόταν τώρα από 5% ως 8% – σε πολύ χαμηλότερο δηλαδή επίπεδο από αυτό που επικρατούσε στην τελευταία περίοδο του Μεσαίωνα, παρόλο που δεν είχαν μειωθεί οι κίνδυνοι. Οι τράπεζες βελτίωσαν τις μεθόδους τους και συχνά αύξησαν το μέγεθός τους ενώ μειώθηκαν αριθμητικά. Έπρεπε όμως να χρησιμοποιούν μια όλο και μεγαλύτερη αναλογία του κεφαλαίου τους όχι για το εμπόριο αλλά για δάνεια στην οκνηρή ανώτερη τάξη και πιο συχνά σ' εμπόλεμα κράτη. Παρόμοιες επενδύσεις απέφεραν συνήθως υψηλό τόκο για ένα πολύ μικρό χρονικό διάστημα κι αποτυχία όταν ο οφειλέτης δεν μπορούσε να πληρώσει.

Μια επιχείρηση, η ασφάλιση, άνθισε κατά τη διάρκεια της Αναγέννησης. Πλησίαζε τα όρια της χαρτοπαιξίας. Οι επενδυτές δεν είχαν καθόλου στατιστικά στοιχεία όπου θα μπορούσαν να στηριχτούν. Οι διακινδυνευμένες κινήσεις στα ξένα χρηματιστήρια ήταν ένας άλλος λόγος απομακρύνσεως των κεφαλαίων απ' τις εμπορικές επενδύσεις. Η φανερή χαρτο-παιξία προσέλκυε τους φιλόδοξους που είχαν απογοητευτεί από άλλες κερδοφόρες απασχολήσεις. Υπήρχαν κι οι ακραίες περιπτώσεις παλιανθρώπων που στοιχημάτιζαν τα λεφτά τους για τη ζωή κάποιου άγνωστου ανθρώπου κι έβαζαν να δολοφονήσουν αυτόν τον άνθρωπο για να εισπράξουν το στοίχημα. Στο άλλο άκρο υπήρχαν πολλοί επιχειρηματίες που εγκατέλειπαν το εμπόριο κι επένδυαν στη γη όχι μόνο ένα μέρος του κεφαλαίου τους, όπως έκαναν πάντα οι έμποροι, αλλά όλη τους την περιουσία. Η γη, ακόμα κι όταν αγοραζόταν σε πολύ χαμηλή τιμή, δεν ήταν πολύ επικερδής• μπορούσε όμως να εξασφαλίσει κάποια ανταμοιβή για τον

ιδιοκτήτη εκείνο που θα διέθετε αρκετά χρήματα για βελτιώσεις και που θα διοικούσε την επένδυση σύμφωνα με το πνεύμα της επιχειρήσεως. Η μετατόπιση της παραγωγής από το βούτυρο στα όπλα φάνηκε στη διαφορά της περιουσίας των εμπόρων που εκμεταλλεύονταν ορυχεία. Μετά από μια μακροχρόνια κρίση του τομέα των ορυχείων, παρατηρήθηκε μια ξαφνική άνθιση στα τέλη του 15ου και στις αρχές του 16ου αι. Η μεταλλουργία αναπτυσσόταν γρήγορα: ο σίδηρος κι ο χαλκός ήταν πρώτες ύλες, και τα πολύτιμα μέταλλα αποτελούσαν κίνητρο για πόλεμο. Χρειάζονταν επίσης για την πληρωμή φόρων στους Τούρκους κι αυξημένων τελωνειακών δασμών στους Αιγυπτίους. Η στυπτηρία όμως, ένα βασικό υλικό για την παρακμάζουσα βιομηχανία υφασμάτων, δεν είχε μεγάλη ζήτηση. Όταν τα ορυχεία αύξησαν την παραγωγή τους, η τιμή της μειώθηκε.

Η Ιταλία, το πρώτο και το περισσότερο λαμπρό κέντρο της καλλιτεχνικής Αναγέννησης, ένωσε πολύ έντονα τον αντίκτυπο της οικονομικής οπισθοχώρησης. Η κατάστασή της έμοιαζε περίπου με την αντίστοιχη της Αγγλίας μετά το 1918, ή της Νέας Αγγλίας μετά το 1919. Η Ιταλία γνώρισε μεγαλύτερη πτώση γιατί είχε γνωρίσει και μεγαλύτερη άνοδο. Είχε εκμεταλλευτεί το μεγαλύτερο μέρος των δυνατοτήτων της και δεν μπορούσε να προσπαθήσει ν' αναρρώσει ανοίγοντας πολλούς καινούργιους επιχειρηματικούς ορίζοντες. Κι αντίστροφα, οι χώρες εκείνες που είχαν αναμείξει την πνευματική τους Αναγέννηση με τη μεγαλύτερη δυνατή αναλογία μεσαιωνικών επιδράσεων φαίνεται ότι ένωσαν λιγότερο έντονα το σοκ της οικονομικής κρίσεως.

Δεν πρέπει βέβαια να τονίζουμε υπεβολικά τις σκοτεινές πλευρές της εικόνας. Μπορεί η ανάπτυξη ν' ακολουθήθηκε από συστολή και στασιμότητα, αλλά η οικονομική στέγη του 15ου αι. ήταν ακόμα πολύ πιο ψηλά απ' ό,τι το ανώτατο επίπεδο του 12ου αι., παρόλο που βρισκόταν χαμηλότερα απ' την ακμή του 13ου αι. Η αστική τάξη διατήρησε την ηγετική της θέση στην Ιταλία και την επιρροή της στις δυτικές μοναρχίες. Η εκπληκτική πρόοδος της εμπορικής επανάστασης με μεθόδους και τεχνικές δεν πήγε χαμένη· πράγματι, η κρίση οδήγησε τους επιχειρηματίες σε

περαιτέρω ελλογίκευση και σε πιο συνετή διαχείριση. Χάρη στη συσσωρευμένη τους πείρα και κεφάλαιο, οι Ιταλοί όχι μόνο υπεράσπισαν την ηγετική τους θέση αλλά και επιτάχυναν την ανάρρωση των άλλων χωρών επενδύοντας κεφάλαια και τοποθετώντας συχνά την έδρα τους στο εξωτερικό. Μερικές χώρες που ήταν πριν καθυστερημένες, τώρα μόνο ένωσαν τον πλήρη αντίκτυπο της εμπορι-κής επαναστάσεως.

Τέλος, η κρίση κι ακόμα και οι μεγαλύτερες καταστροφές ήταν πηγές κέρδους για ορισμένους. Σε πολλά μέρη οι τιμές των τροφίμων παρουσίαζαν γρηγορότερη πτώση απ' ό,τι τα πραγματικά ημερομίσθια. Η φτηνή γη και τα φτηνά εργατικά χέρια έκαναν πολλούς επιχειρηματίες ν' αποκτήσουν περιουσίες. Ο πόλεμος έδωσε στον Jacques Coeur τη δυνατότητα ν' αρπάξει μυθώδη πλούτη. Ο πληθωρισμός ήταν κέρδος για τους Fugger που είχαν τον έλεγχο των ορυχείων αργύρου και χαλκού. Η νότια Γερμανία επωφελήθηκε απ' τη διακοπή της επικοινωνίας με τη Γαλλία και, αργότερα, απ' την καταστροφή των τραπεζών της Βενετίας και της Φλωρεντίας. Η Βαρκελώνη κληρονόμησε ένα μέρος του εμπορίου που δεν μπορούσε πια να ελέγξει η Πίζα. Η Αντβέρπη υπήρξε κληρονόμος του εμπορίου, αν και όχι της βιομηχανίας, των άλλων φλαμανδικών πόλεων. Ορισμένες απ' αυτές τις επιτυχίες ήταν γρήγορες. Άλλες διήρκεσαν όσο και η Αναγέννηση. Καμιά απ' αυτές όμως δε διήρκεσε τόσο όσο η εμπορική και βιομηχανική άνθιση της Ιταλίας και του Βελγίου ή η επικράτηση της αγγλικής και γαλλικής γεωργίας στην τελευταία περίοδο του Μεσαίωνα. Ποιοτικά και ποσοτικά οι ανταμοιβές μειώθηκαν εξαιτίας των ελλείψεων.

Συνηθίζεται να υποστηρίζουν οι οικονομικοί ιστορικοί τις απόψεις τους μ' ανάλογα στοιχεία. Αυτά δεν μπορούν να ελεγχθούν εύκολα, σε μια περίοδο όπου δεν είχαν μάθει ακόμα να χρησιμοποιούν τις στατιστικές για την ενημέρωση των φίλων και την παραπλάνηση των εχθρών. Πάντως, αυτές οι στατιστικές πληροφορίες που έχουμε είναι αρκετά έγκυρες για να μας υποδείξουν, σε σχετικά βέβαια μεγέθη, τις τάσεις αναπτύξεως ή μειώσεως. Παραθέτουμε εδώ ορισμένα στοιχεία:

Το 1348 ο πληθυσμός της Αγγλίας ήταν τουλάχιστον 3.700.000 κατοίκων. Στις αρχές του 15ου αι. μειώθηκαν στα 2.100.000 κατοίκων. Ύστερα άρχισε ν' αυξάνει αργά, αλλά το 1545 ήταν ακόμα μισό εκατομμύριο λιγότερο απ' ό,τι στο προ της Αναγεννήσεως επίπεδο. Κι όμως, η Αγγλία δεν υπέφερε πολύ, συγκριτικά, απ' τον πόλεμο και μάλλον επηρεάστηκε λιγότερο απ' την οικονομική κρίση απ' όσο μερικές περισσότερο αναπτυγμένες χώρες. Η Φλωρεντία πάλι είχε περισσότερους από 100.000 κατοίκους την εποχή του Δάντη, αλλά δεν ξεπερνούσε τις 70.000 την εποχή του Βοκάκιου, και την εποχή του Μιχαήλ Άγγελου βρισκόταν περίπου στο ίδιο επίπεδο. Η Ζυρίχη, μια τυπική πόλη μεσαίου μεγέθους, από 12.375 κατοίκους που είχε το 1350 έφτασε στους 4.713 το 1468. Στα μεγαλύτερα τμήματα των πόλεων και των επαρχιών η κατάσταση είναι παρόμοια. Όσο για τους συχνά αναφερόμενους αντισταθμιστικούς παράγοντες, η Αντβέρπη, η μόνη βελγική πόλη που ο πληθυσμός της αυξήθηκε κατά την Αναγέννηση ενώ ο πληθυσμός όλων των άλλων πόλεων παρουσίαζε μείωση, είχε 8.400 σπίτια το 1526. Ο ίδιος αριθμός σπιτιών υπήρχε και στη Μπρύζ, την καταστραμμένη της αντίπαλο. Η Καταλωνία πάλι, μια απ' τις λίγες χώρες που συνέχισαν την αύξησή τους μετά τις αρχές του 14ου αι., είχε 87.000 σπιτικά το 1359 και τα έφτασε στις 95.000 το 1365. Το 1497 όμως είχαν μειωθεί σε 59.000 και το 1553 ήταν μόνο 75.000.

Για να στραφούμε σ' έναν άλλο τομέα στοιχείων, η αξία των εισαγομένων κι εξαγομένων αγαθών που υπόκεινταν σε φορολογία στο λιμάνι της Γένουας ανερχόταν σε 3.822.000 γενουάτικες λίρες, το 1293. Το 1424 η αξία τους ανερχόταν μόνο σε 887.000 γενουάτικες λίρες. Το 1530 ήταν ακόμα ένα εκατομμύριο λιγότερο απ' ό,τι ήταν το 1293, παρά το γεγονός ότι η αγοραστική δυνατότητα της λίρας είχε μειωθεί στο ενδιάμεσο διάστημα. Το συνολικό κεφάλαιο, πάλι, του κεντρικού και των επτά απ' τα οκτώ υποκαταστήματα της τράπεζας των Μεδίκων ήταν λιγότερο από 30.000 φλορίνια το 1458, ενώ το κεφάλαιο της τράπεζας των Περούτζι στις αρχές του 14ου αι. είχε ξεπεράσει τις 100.000 φλορίνια.

Κι όμως, η εταιρεία των Μεδίκων κατά την Αναγέννηση υψωνόταν πάνω απ' όλες τις άλλες εταιρείες της Φλωρεντίας, ενώ η μεσαιωνική εταιρεία των Περούτζι ερχόταν δεύτερη μετά απ' αυτή των Μπάρντι. Παρομοίως, το συνολικό άθροισμα των περιουσιών των τριών πλουσιότερων μελών της οικογένειας των Μεδίκων το 1460 ανερχόταν μόνο κατά 15% παραπάνω απ' την περιουσία ενός έμπορα, του Αλμπέρτι, πριν από εκατό χρόνια. Όσον αφορά τους αποκαλούμενους αντι-σταθμιστικούς παράγοντες, είναι αλήθεια ότι το 1521 ο Jacob Fugger «ο Πλούσιος» είχε πάρει απ' τον αυτοκράτορα Κάρολο Ε' μια βεβαίωση ότι του χρωστούσε 600.000 φλορίνια. Στις αρχές όμως του 14ου αι. ο Άγγλος βασιλιάς χρωστούσε στην εταιρεία των Μπάρντι ένα παρόμοιο ποσό, σύμφωνα με τ' αγγλικά έγγραφα, που πιθανώς υποτιμούσαν το χρέος, ή 900.000 φλορίνια σύμφωνα με τον Villani, που μπορεί να το είχε υπερεκτιμήσει. Επιπλέον, ο Άγγλος βασιλιάς χρωστούσε στην εταιρεία των Περούτζι ένα ποσό ίσο με τα 2/3 του προηγούμενου.

Η εριοβιομηχανία παρουσιάζει τα καλύτερα παραδείγματα σχετικά με τη διαδικασία κατασκευής γιατί εργαζόταν κυρίως για μια διεθνή αγορά. Παραμένοντας στην Φλωρεντία, σημειώνουμε ότι το 1378 οι υφαντές έκαναν απεργία ζητώντας απ' τους βιομηχάνους να δεσμεύσουν ένα μίνιμουμ 24.000 τεμαχίων απ' την ετήσια παραγωγή. Πριν από σαράντα χρόνια η ετήσια παραγωγή κυμαινόταν μεταξύ 70.000 και 80.000 τεμαχίων. Κι όμως, η κρίση δεν έπληξε τη Φλωρεντία τόσο όσο τη Φλάνδρα, τον κυριώτερο αντίπαλό της. Η αργή ανάπτυξη της αγγλικής εριοβιομηχανίας, που παρατηρείται την ίδια εποχή, δεν μπορούσε βέβαια ν' αντισταθμίσει τη μείωση της παραγωγής στ' άλλα σημαντικά κέντρα. Το σύνολο των εξαγωγών σπάνια ξεπέρασε τα 50.000 τεμάχια, και τις περισσότερες φορές δεν ξεπερνούσε ούτε καν τα 30.000.

Είναι πιο δύσκολο βέβαια να εξετάσουμε τον αγροτικό τομέα. Μπορούμε όμως να θεωρήσουμε σαν κατάλληλα παραδείγματα τη μείωση των καλλιεργημένων περιοχών και την πτώση των τιμών των αγροτικών προϊόντων σε μια εποχή γενικού νομισματικού πληθωρισμού. Στην Πρωσία, η τιμή της σικάλεως μειώθηκε σχεδόν

κατά 2/3 μεταξύ του 1399 και του 1508. Στην Αγγλία η τιμή των γεννημάτων μειώθηκε κατά 45% μεταξύ του 1351 και του 1500, κι η τιμή των ζώων και των ζωικών προϊόντων μειώθηκε κατά 32%. Απ' τις 450 (αγγλικές) αγροικίες των οποίων έχουν μελετηθεί οι λογαριασμοί του 15ου αι., πάνω από 400 παρουσιάζουν μια μείωση της γης στα χέρια των ενοικιαστών. Στη Γασκώνη μετά το 1453, 30% των αγροτικών χωριών καταστράφηκαν τελείως ή υπέστησαν σοβαρές ζημιές. Η πεδιάδα της νότιας Τοσκάνης, που είχε γίνει καλλιεργήσιμη την τελευταία περίοδο του Μεσαίωνα, ξαναγύρισε στην προηγούμενη κατάστασή της – ξανάγινε δηλαδή μιά άχρηστη περιοχή που μαστιζόταν από ελονοσία. Στην Καστίλη, η πιο ισχυρή εταιρεία κατόχων προβάτων είχε το 1477 2.700.000 πρόβατα, αντιστοιχούσε δηλαδή ένα πρόβατο περίπου για κάθε κάτοικο της χώρας. Παρόμοια στοιχεία, κι οι συχνές αναφορές για πείνα κι αλητεία, αντισταθμίζουν με το παραπάνω τις πληροφορίες που έχουμε για την αγροτική πρόοδο σ' ορισμένα μέρη της Λομβαρδίας και για την εισαγωγή ορισμένων νέων φυτών στη Γαλλία.

Ελπίζω ότι όλ' αυτά είναι αρκετά για να δείξουν ότι η Αναγέννηση δεν ήταν ούτε ένας οικονομικός χρυσός αιώνας ούτε μια ομαλή μετάβαση απ' τη μέτρια μεσαιωνική στη σύγχρονη ευημερία. Δεν παρουσίασα παρά ορισμένα μόνο απ' τα στοιχεία που είχα στη διάθεσή μου• και θα χρειαζόνταν ακόμα λιγότερα αν οι νεώτερες ανακαλύψεις των οικονομικών ιστορικών διαπερνούσαν πιο εύκολα το κέλυφος των προσχηματισμένων εντυπώσεων. Πρέπει να προσθέσουμε ότι κανένας δε θα πρέπει να καταλήξει στο αντίθετο συμπέρασμα και να ισχυριστεί ότι η σύμπτωση οικονομικής κρίσης και καλλιτεχνικής λαμπρότητας στην Αναγέννηση αποδεικνύει ότι η τέχνη γεννιέται απ' την οικονομική παρακμή. Δεν νομίζω ότι συμβαίνει κάτι τέτοιο. Μόλις τώρα είδαμε ότι η ακμή της μεσαιωνικής οικονομίας συνέπεσε με το ζενίθ της μεσαιωνικής τέχνης.

Η τυχόν επίκληση της πολυσυζητημένης θεωρίας των πολιτιστικών καθυστερήσεων θα μπορούσε να οδηγήσει περισσότερο ύπουλα σ' ένα καθαρό οικονομικό ντετερμινισμό. Οι «πολιτιστικές

καθυστερήσεις» είναι, καθώς όλοι ξέρουμε, κακοφτιαγμένοι ελαστικοί μηχανισμοί για τη διασύνδεση γεγονότων που δε θα μπορούσαν να συνδεθούν αλλιώς. Θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι μια πολιτιστική καθυστέρηση γεφύρωσε το χάσμα μεταξύ της οικονομικής ακμής του 13ου αι. και της πνευματικής ακμής του 15ου αι., έτσι ώστε η πνευματική επανάσταση της Αναγέννησης να φαίνεται σαν ένα καθυστερημένο παιδί της εμπορικής επανάστασης του Μεσαίωνα. Τι θα μπορούσαμε ν' απαντήσουμε σ' αυτό; Προσωπικά, αμφιβάλλω για την πατρότητα των παιδιών που γεννήθηκαν διακόσια χρόνια μετά τον θάνατο των πατέρων τους. Η Αναγέννηση χρησιμοποίησε βέβαια για την ανάπτυξή της τις πόλεις που είχε κτίσει ο Μεσαίωνας, τη φιλοσοφία που είχαν επεξεργαστεί οι Έλληνες, κι οτιδήποτε σχεδόν είχε εφεύρει η ανθρωπότητα απ' την εποχή του ανθρώπου του Νεάντερταλ• ο ρυθμός της ζωής της όμως εξαρτιόταν απ' τη δική της οικονομία κι όχι απ' την οικονομία του παρελθόντος.

Καμιά συσσώρευση πλούτου ή φτώχειας δεν μπορεί να εξασφαλίσει ή ν' απαγορεύσει αυτόματα την καλλιτεχνική δημιουργία. Οι πνευματικές αναπτύξεις προέρχονται κυρίως από πνευματικές ρίζες. Αλλ' αυτό δε σημαίνει καθόλου ότι είναι ανεξάρτητες απ' τις οικονομικές συνθήκες. Η σύνδεσή τους δεν είναι μια άμεση και ακατέργαστη σχέση αιτίου-αποτελέσματος. Είναι μια πολύπλοκη αρμονία όπου αναρίθμητοι οικονομικοί κι αναρίθμητοι πολιτιστικοί παράγοντες σχηματίζουν μαζί έναν ακόμα μεγαλύτερο αριθμό χορδών. Και δε θα πρέπει να μας ξαφνιάζει τ' ότι ορισμένες απ' αυτές τις χορδές είναι ανάρμοστες ή παράφωνες. Κάθε εποχή είναι γεμάτη από αντιθέσεις.

Όταν η λογοτεχνία κι η τέχνη της Αναγέννησης κάνουν άμεσους υπαινιγμούς στις ταραγμένες οικονομικές περιστάσεις, έχουμε ομοφωνία μάλλον παρά συμφωνία. Ο Μακιαβέλλι στο έργο του «Ιστορία της Φλωρεντίας» έχει πλήρη επίγνωση της κρίσης των αιτίων της και των εκδηλώσεών της. Ο Μαρτίνος Λούθηρος κατηγορεί ανοιχτά τις συνέπειες οικονομικών αιτιών που δεν αντιλαμβάνεται σαφώς. Ο ανώνυμος συγγραφέας του «Lazarillo de Tormes» αγκαλιάζει με τη συμπαθητική του ειρωνεία τους

απόκληρους όλων των κοινωνικών τάξεων. Ο Agrippa d' Aubigné περιγράφει με βιβλικούς όρους τα τρομερά βάσανα της Γαλλίας. Ο Ντονατέλλο κι ο Ιερώνυμος Μπός παρουσιάζουν στα πλήθη που περιβάλλουν το κεντρικό θέμα των αναγλύφων και των πινάκων τους τις μορφές ανθρώπων πεινασμένων. Θα μπορούσαμε να συνεχίσουμε την απαρίθμηση, αλλά δε θα διαφωτίζαμε ιδιαίτερα την αλληλεξάρτηση οικονομίας και πολιτισμού. Αυτό που επιζητούμε δεν είναι η άμεση εικόνα των οικονομικών γεγονότων, αλλά οι έμμεσοι αντίκτυποι αυτών των γεγονότων στην ανάπτυξη των ιδεών.

Απ' τις πολλές σχέσεις που θα μπορούσαν να υποτεθούν, ορισμένες είναι πολύ υπερβολικές κι αμφίβολες για να μπορέσει να στηριχτεί πάνω τους ένας προσγειωμένος οικονομικός ιστορικός. Θα μπορούσε λ.χ. να βρεθεί κάποιο έξυπνο τέχνασμα για να συνδεθεί η οικονομική ελλογίκευση με τον πνευματικό λογικισμό. Θα μπορούσε κανείς να συγκρίνει τη σαφήνεια και τη συμμετρία των λογιστικών βιβλίων της Αναγέννησης με τη σαφήνεια και τη συμμετρία των οικοδομημάτων της Αναγέννησης. Η Αναγέννηση όμως δημιούργησε και ποιήματα όπως αυτό του Αριόστο, που είναι κάθε άλλο παρά συμμετρικό, και φιλοσοφίες όπως αυτή του Μαρσείλιο Φικίνο που είναι κάθε άλλο παρά σαφής. Επιπλέον, τα λογιστικά βιβλία διπλής καταγραφής δεν ήταν μονοπώλιο της Αναγέννησης. Πρωτοεμφανίστηκαν στις αρχές του 14ου αι., αν όχι νωρίτερα, και χρησιμοποιούνται ακόμα και σήμερα. Ίσως θα έπρεπε ν' αφήσουμε αυτές τις υψηλές συγκρίσεις για την εξεταστική κόλλα που ανέφερα στην αρχή.

Είναι πιθανό να υπήρχαν πιο καθορισμένες σχέσεις μεταξύ ειδικών οικονομικών παραγόντων κι ορισμένων θεμάτων ή συρμών στη λογοτενία, τέχνη, και σκέψη της Αναγέννησης. Ας εξετάσουμε, λ.χ. το θέμα του Τροχού της Τύχης, που είναι ένα απ' τα ρεφραίν της εποχής. Η τυφλή θεά έχει βέβαια ασκήσει πάντα την επίδρασή της σ' όλες τις μορφές της ανθρώπινης δραστηριότητας. Σπάνια όμως η πορεία της ήταν τόσο ιδιότροπη κι αποφασιστική όσο στην Αναγέννηση, όπου η χαρτοπαιξία ήταν ένα απ' τα κυριώτερα μέσα αποκτήσεως περιουσίας, κι όπου η

κακοτυχία και μόνο μπορούσε να εκτοπίσει από κάποιο αξίωμα τον τυχερό εκείνο που το κατείχε. Ας εξετάσουμε έπειτα το κύμα των βουκολικών μυθιστορημάτων και το ανανεωμένο ενδιαφέρον για την αγροτική ζωή. Η εξοχή έχει πάντα τους οπαδούς της και τους εξιδανικευτές της. Η γοητεία της όμως πρέπει να ήταν ιδιαίτερα δελεαστική για τους έμπορους που ξαναγύριζαν στην εξοχή μετά από γενιές έντονης συρροής στην πόλη. Βρήκαν σ' αυτή όχι μόνο μια καλύτερη επένδυση αλλά και μια υγιεινότερη ατμόσφαιρα κι έναν ειλικρινέστερο τρόπο ζωής. Και πάλι, θα μπορούσαμε εύκολα να επιμηκύνουμε τον κατά-λογο, αλλά κάτι τέτοιο μπορεί να φαινόταν σαν αντι-κολοφώνας σ' αυτούς που περιμένουν μια περιεκτική ερμηνεία της αλληλεπίδρασης του συνόλου της οικονομίας και του συνόλου του πολιτισμού. Δε θα προσπαθήσω να περιλάβω τα πάντα μέσα σ' ορισμένες διατυπώσεις, γιατί κάτι τέτοιο απλώς θα έκρυβε την ατέλειωτη ποικιλία των δράσεων κι αντιδράσεων. Δεν πειράζει όμως αν ενώσουμε τις παράφωνες λεπτομέρειες σε δοκιμαστικές γενικεύσεις.

Είδαμε ότι οι βασικές φάσεις της οικονομίας της Αναγέννησης ήταν πρώτα μια κρίση, κι έπειτα σταθεροποίηση σ' ένα επίπεδο χαμηλότερο απ' το υψηλότερο μεσαιωνικό επίπεδο. Η υπονοούμενη αντίθεση ανάμεσα σ' αυτές τις δύο τάσεις, κρίση και σταθεροποίηση, ίσως να μπορεί να μας βοηθήσει να καταλάβουμε έναν κάποιο δυϊσμό στη γενική εξωτερική μορφή της Αναγέννησης. Σημειώστε ότι είπα «ίσως να μπορεί να ερμηνεύσει» κι όχι «να ερμηνεύσει». Δεν παραδέχομαι αναπόδεικτα άμεσα αίτια, αλλ' αυτό που ο κ. Ferguson, ο εξαιρετικός συνάδελφός μου, θ' αποκαλούσε «επιτρεπτικά ή μερικώς αποτελεσματικά αίτια». Ορισμένοι άνθρωποι της Αναγέννησης ήταν απαισιόδοξοι: σκέφτονταν τα χαμένα ύψη μάλλον παρά το επίπεδο που είχε επιτευχθεί. Άλλοι, και κυρίως αυτοί που είχαν καταφέρει ν' αποκτήσουν μια επαρκή οικονομική άνεση, πίστευαν ότι είχαν φτάσει οριστικά και τελικά.

Μπορεί οι απαισιόδοξοι να μην αποτελούσαν την πλειοψηφία, αλλά περιλάμβαναν στον κύκλο τους ορισμένες απ' τις πιο σημαντικές προσωπικότητες, απ' τον Σαβοναρόλα ως τον Μακιαβέλλι, από τον

Λεονάρντο ντα Βίντσι ως τον Μιχαήλ Άγγελο, απ' τον Ντύρερ ως τον Θερβάντες, κι απ' τον Τόμας Μούρ ως ίσως τον Ουίλλιαμ Σαίξπηρ. Θα ήταν άχρηστο ν' αναφέρουμε περισσότερα ονόματα χωρίς να εξηγήσουμε γιατί τα συμπεριλαμβάνουμε· ας μου επιτραπεί όμως, σαν οικονομικός ιστορικός, να τονίσω ορισμένες απ' τις πνευματικές πλευρές της κρίσης. Ορισμένοι απαισιόδοξοι πήγαν στο πλευρό των μεσαιωνικών ιεροκηρύκων ζητώντας μια ειλικρινή επιστροφή στο θεό, ή μιμήθηκαν τους ειδωλολάτρες συγγραφείς εξαίροντας τη χρυσή εποχή της πρωτόγονης ανθρωπότητας. Άλλοι υποστήριζαν ότι όλη η ανθρώπινη ιστορία, ή στην πραγματικότητα η ιστορία του κόσμου, είναι μια διαδοχή κύκλων ακμής και παρακμής, χωρίς ελπίδα μόνιμης προόδου. Άλλοι πάλι στήριξαν πολιτικές θεωρίες στην υπόθεση ότι οι άνθρωποι είναι βασικά μικρόπιστοι και διεφθαρμέ-νοι, κι ότι ένας κυβερνήτης πρέπει να προσαρμόζει τη στρατηγική του στην ανθρώπινη ατέλεια. Παρόμοιες υποθέσεις διαφαίνονται κάτω από πολλές τραγωδίες, κωμωδίες και διηγήματα. Λίγοι απαισιόδοξοι αναφέρθηκαν στην άσχημη κατά-σταση των φτωχών και των αδύνατων ή τους απεικόνισαν στο βάθος του πίνακα – σπάνια όμως τους έφεραν μπροστά-μπροστά, γιατί η θέση αυτή ήταν διαφυλαγμένη για τους πλούσιους και τους ισχυρούς που πλήρωναν τα έργα τέχνης. Ορισμένοι επικαλέστηκαν τον θάνατο ή τον ύπνο, τον αδελφό του θανάτου. Άλλοι πάλι, κι αυτοί ήταν περισσότεροι απ' τους προηγούμενους, αναζητούσαν μια φυγή απ' την πραγματικότητα, όχι στον ουρανό αλλά σ' έναν κόσμο καλλιτεχνικών, λογοτεχνικών, φιλοσοφικών, ή ακόμα και μαθηματικών ονείρων. Μπορεί βέβαια να συναντήσει κανείς όλες αυτές τις τάσεις σ' οποιαδήποτε ιστορική περίοδο, φαίνονται όμως περισσότερο έντονες κατά την Αναγέννηση. Είναι πιο εύκολο να τις συνδέσουμε με οικονομική κρίση παρά μ' οποιαδήποτε άλλη οικονομική τάση.

Οι αισιόδοξοι στην Αναγέννηση δεν διέφεραν απ' τους απαισιόδοξους τόσο όσο θα υπέθετε κανείς αρχικά. Συνήθως συμερίζονταν με τους απαισιόδοξους μια ευρύτατα διαδομένη πίστη για την ακμή και παρακμή του πολιτισμού, και μια τάση αναζητήσεως ενός ιδανικού τελειότητας στο παρελθόν κι όχι στο

μέλλον. Το πρότυπό τους όμως δεν έμοιαζε καθόλου με τον ακατέργαστο συγκινησιασμό του Μεσαίωνα ή με τον απλοϊκό πρωτογονισμό της μυθικής χρυσής εποχής. Ιδανικό τους ήταν η κλασική αρχαιότητα – μια άλλη εποχή σταθερότητας κι ισορροπίας μ' αριστοκρατική λεπτότητα. Οι αισιόδοξοι πίστευαν ότι η αρχαιότητα ήταν ένα απ' τα υψηλότερα σημεία που έφτασε ποτέ η ανθρωπότητα, κι ότι η εποχή τους ήταν άλλο ένα απ' αυτά τα υψηλά σημεία, στενά συνδεδεμένα με την αρχαιότητα και χωρίς καμιά σχέση με το πρόσφατο παρελθόν. Τώρα ήταν η κατάλληλη στιγμή για ν' απλώσει κανείς το χέρι του στα πλούτη που είχαν γίνει προσιτά εξαιτίας της εποχής. Μπορούσε κανείς να γίνει οπαδός του Οράτιου και να κόψει το τριαντάφυλλο της νιότης και του έρωτα πριν μαραθεί η ομορφιά του. Μπορούσε κανείς να είναι περισσότερο φιλόδοξος και να καταβάλλει κάθε προσπάθεια για ν' αποκτήσει και ν' απολαύσει τον μεγαλύτερο πλούτο που ήταν τώρα προσιτός στους ανθρώπους που είχαν απελευθερωθεί απ' το ένστικτο και την αμάθεια. Τόσο οι ιδιώτες όσο κι οι πολιτικοί ηγέτες ήταν το ίδιο ανυπόμονοι. Η πορεία τους για αυτο-ολοκλήρωση ήταν ανθρωπιστική κι ειρηνική όσο αγωνίζονταν ν' ανακαλύψουν και ν' αναπτύξουν τους εαυτούς τους, την ηθική τους και τους υλικούς τους πόρους. Αλλά έπρεπε να γίνει επιθετικός ατομικισμός και πολιτι-κή σκληρότητα όταν η επιτυχία εξαρτιόταν απ' την κατάληψη πόρων που τους διεκδικούσαν κι άλλα άτομα ή έθνη. Και πάλι θα μπορούσε να πει κανείς ότι όλα αυτά τα χαρακτηριστικά μπορούν να συναντηθούν και σ' άλλες εποχές, φαίνεται όμως ότι παρουσιάζονται ιδιαίτερα έντονα στην Αναγέννηση. Δε μας ξαφνιάζουν σε μια οικονομική στασιμότητα που προσφέρει ακόμα μια καλή ζωή στην ελίτ αλλά σχεδόν καθόλου ελπίδα σ' όσους βρίσκονται έξω απ' το κύκλωμα αυτής της ελίτ.

Είναι τόσο πολλές και ποικίλες οι όψεις της Αναγέννησης που είναι σχεδόν αδύνατο να καθορισθούν όλες. Γι' αυτό ακριβώς μας φαίνεται τόσο σύγχρονη η Αναγέννηση – ήταν σχεδόν το ίδιο πλούσια και διαφοροποιημένη όσο κι η σύγχρο-νη σκηνή. Έλειπε όμως ένα σημαντικό σύγχρονο χαρακτηριστικό. Οι περισσότεροι εκπρόσωποί της δεν πίστευαν ούτε ενδιαφέρονταν ιδιαίτερα για

την πρόοδο ολόκληρης της ανθρώπινης φυλής. Πράγματι αυτή η ιδέα φαίνεται να σχετίζεται με την οικονομική ανάπτυξη. Το θρησκευτικό ιδεώδες της προόδου της ανθρωπότητας απ' την Πολιτεία του Ανθρώπου στην Πολιτεία του Θεού με δυσκολία επέζησε μετά το τέλος της εμπορικής επανάστασεως και την αποτυχία των κοινωνικών εξεγέρσεων του 14ου αι. Στην επόμενη περίοδο, ακόμα κι οι πιο ευσεβείς έτειναν ν' αποκλείσουν για πάντα από την Πολιτεία του Θεού τους άπιστους, τους αιρετικούς, και συχνά όλους εκτός από μια μικρή μερίδα Καθολικών ασκητών ή Διαμαρτυρόμενων αγωνιστών που ήταν προορισμένοι από πριν για τη σωτηρία. Το λαϊκό ιδεώδες της προόδου της ανθρωπότητας με τη διάδοση της κοσμικότητας και της μόρφωσης άρχισε ουσιαστικά να τονίζεται στα τέλη του 16ου αι., όταν άρχισε επιτέλους ν' αναταράζεται η οικονομική στασιμότητα. Στο ενδιάμεσο διάστημα μεσολάβησαν σχεδόν διακόσια χρόνια –η καρδιά της Αναγέννησης– όπου κάθε ελπίδα για πρόοδο δεν προτεινόταν γενικά στις λαϊκές μάζες αλλά τα μεμονωμένα άτομα μιας μικρής ελίτ, όχι στους μη εξαγοραστέους «βαρβάρους» αλλά στους καλύτερους εκπροσώπους των επιλεγμένων λαών.

Αντίθετα με την ευρύτητα διαδομένη λαϊκή αντίληψη, η κοινωνία της Αναγέννησης ήταν κυρίως αριστοκρατική. Πρόσφερε οικονομικές, πνευματικές και πολιτικές ευκαιρίες σ' ένα περιορισμένο μόνο αριθμό ατόμων. Δεν είναι όμως ένα παγκόσμιο αποδεκτό πρότυπο ευγενείας. Η εμπορική επανάσταση της τελευταίας περιόδου του Μεσαίωνα κι οι κοινωνικές αλλαγές που συνδέονταν μ' αυτήν είχαν ήδη υπονομεύσει την αριστοκρατία του αίματος. Η μεγάλη κρίση στα μέσα του 14ου αι. κι η στασιμότητα που την ακολούθησε διατάραξαν την ασφάλεια και εξασθένησαν πολύ το εισόδημα της αριστοκρατίας του πλούτου. Τόσο το αίμα όσο κι ο πλούτος ήταν ακόμα βέβαια πολύ χρήσιμα (πάντα είναι) αλλά κανένα δεν εξασφάλιζε μόνο του μια διαρκή διάκριση. Πάρα πολλοί μεγαλοκτηματίες, έμποροι και τραπεζίτες είχαν χάσει ή κινδύνευαν να χάσουν την περιουσία τους, κι η ευγενική καταγωγή, αν δεν συνοδευόταν από περιουσία, δε χρησίμευε ιδιαίτερα στην εποχή που ονομάστηκε «εποχή πληθώρας παράνομων

παιδιών». Ούτε υπήρχε κάποια αναγνωρισμένη ιεραρχία κρατών κι εθνών. Η Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία του γερμανικού λαού είχε συντριβεί τελείως• η Παποσύνη κινδύνευε να διαλυθεί ολοκληρωτικά• η Γαλλία κι η Αγγλία άκμασαν και παράκμασαν πολλές φορές• οι ιταλικές πόλεις-κράτη γνώρισαν μια εκπληκτική σειρά πραξικοπημάτων και περιουσιακών μεταβολών.

Ίσως γι' αυτό ο πολιτισμός, αυτό που αποκαλούμε ακόμα ουμανιστικό πολιτισμό, έτεινε να γίνει το υψηλότερο σύμβολο ευγενείας, το μαγικό σύνθημα που έκανε αποδεκτό ένα άτομο ή ένα έθνος στην ομάδα της ελίτ. Η αξία του αυξήθηκε όταν ακριβώς μειώθηκε η αξία της γης. Οι αποδοχές του αυξήθηκαν όταν τα επίπεδα των εμπορικών τόκων μειώθηκαν. Οι κυβερνώντες που είχαν προσπαθήσει να ενισχύσουν την εξουσία και το κύρος τους διευρύνοντας την εδαφική τους επικράτεια, τώρα συναγωνίζονταν ο ένας τον άλλο για το ποιος θα συγκέντρωνε περισσότερα έργα τέχνης. Οι επιχειρηματίες που επιζητούσαν τις πιο επικερδείς ή τις πιο συντηρητικές εμπορικές επενδύσεις, τώρα επένδυαν στα βιβλία. Η αλλαγή ήταν περισσότερο έντονη στην Ιταλία γιατί σ' αυτή τη χώρα οι επιχειρηματίες κι οι κυβερνήτες συνέπιπταν. Και πιστεύω, ότι σ' αυτόν ακριβώς τον χώρο μπορούμε να ερευνήσουμε με τις καλύτερες δυνατές συνθήκες τη σχέση μεταξύ των οικονομικών και πνευματικών τάσεων στην Αναγέννηση. Πρέπει να εξετάσουμε σύντομα την αυξημένη αξία του ουμανιστικού πολιτισμού σαν οικονομική επένδυση.

Είναι πολύ πιθανό ότι η αύξηση ήταν σχετική κι όχι απόλυτη. Είναι αμφίβολο ότι η Αναγέννηση επένδυσε στον ουμανιστικό πολιτισμό περισσότερο απ' ό,τι οποιαδήποτε άλλη περίοδος του Μεσαίωνα. Τα πολύτιμα μέταλλα που οι πρώτοι μεσαιωνικοί καλλιτέχνες σπατάλησαν στα έργα τους ήταν μια διστακτική αναλογία των διαθέσιμων αποθεμάτων χρυσού κι αργύρου. Οι καθεδρικοί ναοί κι οι πύργοι του 12ου αι. απορρόφησαν πιθανώς ένα μεγαλύτερο ποσό πρώτων υ-λών κι ωρών εργατικής απασχολήσεως απ' ό,τι οι εκκλησίες και τα παλάτια της Αναγέννησης. Τα μεσαιωνικά πανεπιστήμια ήταν πολύ μεγαλύτερες επενδύσεις, σε καθαρά οικονομικά πλαίσια απ' τις ουμανιστικές

σχολές. Αλλά τα πανεπιστήμια, οι καθεδρικοί ναοί κι οι πύργοι δεν κτίσθηκαν βασικά –ή, τουλάχιστον, όχι αποκλειστικά– μόνο για χάρη του ουμανιστικού πολιτισμού. Τα πανεπιστήμια σκόπευαν στο να προετοιμάσουν ανθρώπους για επαγγελματικές σταδιοδρομίες, όπως για τον κλήρο, τα νομικά, και την ιατρική. Οι πύργοι ήταν οι ασφάλειες ατυχημάτων αυτής της ζωής. Δε μας ξαφνιάζει λοιπόν το ότι πανούργοι κυβερνήτες και οικονομοί επιχειρηματίες ήταν προετοιμασμένοι να επενδύσουν ένα μέρος του κεφαλαίου τους σε λειτουργικά έργα τέχνης και σε πρακτική κουλτούρα.

Συχνά όμως η επένδυση ήταν αντιστρόφως ανάλογη με την ένταση του επιχειρηματικού πνεύματος. Έχουμε παρατηρήσει ότι η βόρεια Γαλλία, η πατρίδα των περισσότερων μεγαλύτερων καθεδρικών ναών, ήταν μια απ' τις καθυστερημένες χώρες στην εμπορική επανάσταση. Ας τονίσουμε τώρα ότι οι καθεδρικοί ναοί στη βόρεια Ιταλία και την Τοσκάνη ήταν συνήθως μικρότεροι απ' αυτούς της Γαλλίας. Το Παρίσι είχε τη μεγαλύτερη πανεπιστημιακή θεολογική σχολή, ενώ τα ιταλικά πανεπιστήμια είχαν στραφεί στις περισσότερο πρακτικές μελέτες των νομικών και της ιατρικής. Η Γένουα, η περισσότερο ίσως επιχειρηματική πόλη της μεσαιωνικής Ιταλίας, είχε έναν απ' τους μικρότερους καθεδρικούς ναούς και κανένα πανεπιστήμιο. Κι όμως, οι κάτοικοί της ήταν ευσεβείς κι οι έμποροί της αρκετά καλλιεργημένοι. Πολλοί είχαν πάει σ' επιχειρηματικές σχολές κι αρκετοί είχαν αποφοιτήσει από νομικές σχολές. Αλλά το κράτος λειτουργούσε σαν επιχείρηση, κι η καλή διαχείριση απέτρεπε την ακινητοποίηση πολλών οικονομικών πόρων στην ουμανιστική κουλτούρα, που ήταν λειτουργική σε περιορισμένο μόνο βαθμό.

Η εξέλιξη απ' το κράτος-επιχείρηση στο κράτος-έργο τέχνης, αν μπορώ να χρησιμοποιήσω ακόμα τη διατύπωση του Burckhardt, συμβάδισε με την κρίση και τη στασιμότητα της Αναγέννησης. Η παρακμή της αριστοκρατίας κι η οπι-σθοδρόμηση της πλουτοκρατίας άφησαν ένα κενό μέσα απ' το οποίο μπόρεσε να λάμψει ευκολότερα η κουλτούρα, αυτή η άλλη ευγένεια. Τ' ότι η κουλτούρα ήταν τόσο ψηλά τοποθετημένη –ψηλότερα, ίσως, απ'

ό,τι σ' οποιαδήποτε άλλη ιστορική περίοδο— είναι η αθάνατη δόξα της Αναγέννησης.

Η μετάβαση ήταν ήρεμη γιατί οι σπόροι είχαν φυτευθεί την τελευταία περίοδο του Μεσαίωνα. Ήδη τον 13ο αι., η κουλτούρα ήταν μια αξιόλογη ψυχαγωγία για τον ευγενή και ένα χρήσιμο περιουσιακό στοιχείο για τον έμπορο. Επικρατούσε τότε η μόδα για τους βασιλείς και τους αυλικούς να γράφουν κομψά λυρικά ποιήματα (ή να τους τα γράφει εκείνη την εποχή ο Robert Sherwoods) στα πολύ λεπτά θέματα του έρωτα και του φλερτ. Το ίδιο έκαναν κι οι έμποροι που εμπορεύονταν μ' αυτούς και κυβερνούσαν τις ιταλικές πόλεις. Κι έκαναν ακόμα παραπάνω: επεξεργάστηκαν μια διατύπωση που προηγήθηκε απ' την αναγεννησιακή αντίληψη ότι η ουμανιστική κουλτούρα είναι η πραγματική ευγένεια. Η αληθινή αγάπη, η ευγενική αγάπη, έλεγαν, μπορεί να υπάρξει μόνο σε μια ευγενή καρδιά. Αν και μια ευγενής καρδιά δεν είναι ακόμα η καλά τελειοποιημένη προσωπικότητα της Αναγέννησης, της μοιάζει με δύο τουλάχιστον τρόπους. Δεν έχει καμιά σχέση με καταγωγές ή με πλούτη, και μπορεί να επιτευχθεί αν καλλιεργήσει κανείς τη ψυχή του. Η ιταλική αστική τάξη πάλι του 13ου αι. δεν ήταν ικανοποιημένη απ' το κτίσιμο ουσιωδών σπιτικών μ' επαρκείς αποθήκες για τα εμπορεύματά της και με ψηλούς πύργους από όπου έχυνε καυτό λάδι στους χαμηλότερους πύργους των γειτόνων της. Εξωράισε τα σπίτια της όσο περισσότερο μπορούσε χωρίς να μειώσει τη χωρητικότητα των αποθηκών και το ύψος των πύργων. Ένας έμπορος όμως του 13ου αι. δε θα έκανε καλά αν παραμελούσε τις επεκτατικές ευκαιρίες του εμπορίου επιζητώντας την ουμανιστική κουλτούρα. Ήταν πολύ απασχολημένος με τις κερδοσκοπικές του επιχειρήσεις για ν' αφιερωθεί τελείως στη λυρική ποίηση και τη διακόσμηση του σπιτιού του.

Κατά τη διάρκεια της Αναγέννησης, πολλοί έμποροι ήταν λιγότερο απασχολημένοι – ή, τουλάχιστον, πίστευαν ότι μπορούσαν να διαθέσουν περισσότερο χρόνο για τα πολιτιστικά θέματα. Το 1527 ένας έμπορος και πρέσβυς της Βενετίας σχεδόν σοκαρίστηκε όταν είδε ότι στη Φλωρεντία «αυτοί που κυβερνούν τη Δημοκρατία

ξεχωρίζουν και ξεκοκκίζουν μαλλί, κι οι γιοί τους πουλούν υφάσματα κι ασχολούνται και μ' άλλες δουλειές ακόμα και με τις πιο ταπεινές και ακάθαρτες». Αυτή η κατηγορία όμως των ανθρώπων εξαλειφόταν βαθμιαία από τη Φλωρεντία, όπως είχε εξαλειφθεί κι απ' τη Βενετία. Τις περισσότερες φορές οι Ιταλοί έμποροι πρίγκηπες της Αναγέννησης είχαν υπαλλήλους κι ανταποκριτές που τους έκαναν τις πιο ακάθαρτες δουλειές.

Ας πάρουμε για παράδειγμα ένα μεγάλο έμπορο, στην πραγματικότητα τον επικεφαλής της μεγαλύτερης οικονομικής οργάνωσης στον κόσμο τον 15ο αι., τον Λαυρέντιο τον Μεγαλοπρεπή. Ήταν ταυτόχρονα επικεφαλής της τράπεζας των Μεδίκων, μη εστεμμένος βασιλιάς της Φλωρεντίας, προστάτης της τέχνης, και ποιητής. Τα στοιχεία που έχουμε γι' αυτόν μας δείχνουν ότι, αντίθετα απ' τους μεσαιωνικούς του προγόνους, ήταν ερασιτέχνης στις επιχειρήσεις και επαγγελματίας στη λογοτεχνία. Η κακοδιαχείριση της τράπεζάς του, ή μάλλον, η κακοδιαχείριση των ανθρώπων που τους είχε εμπιστευθεί τη λειτουργία της, επέσπευσε την πτώση της. Τ' ότι προστάτευε όμως τις τέχνες προσέδωσε στην παράνομη εξουσία του ένα φωτοστέφανο εντιμότητας. Τα ποιήματά του τον έκαναν αγαπητό στους υπηκόους του (σ' εκείνους τουλάχιστον που δεν είχαν αναμειχθεί στην χρεωκοπία της τράπεζας) και τον έκαναν διάσημο ανάμεσα στους διανο-ούμενους αριστοκράτες σ' όλο τον κόσμο. Ο Νικολό Μακιαβέλλι, ο μεγάλος ιστορικός της Φλωρεντίας, επαινούσε τον Λαυρέντιο γιατί κυβερνούσε το κράτος σαν καλλιτέχνης αλλά τον κατηγορούσε για την άσχημη απόδοσή του στις επι-χειρήσεις. Μήπως όμως αυτή η έλλειψη επιχειρηματικής ικανότητας ήταν τ' αναπόφευκτο σκέλος που συνόδευε τις καλλιτεχνικές του επιτεύξεις; Σήμερα δεν υποφέρουμε πια απ' την χρεωκοπία της τράπεζας των Μεδίκων αλλά παραμένουμε ακόμα γοητευμένοι απ' τους στίχους του Λαυρέντιο ντέι Μέντιτσι. Είναι πιο εύκολο για μας να είμαστε επιεικείς και να παρατηρήσουμε ότι οι επιχειρήσεις βρίσκονταν σε τόσο άσχημο επίπεδο εκείνη τήν εποχή που ακόμα και μια ικανή διαχείριση δε θ' απέφερε πολλά τοκομερίδια. Μπορούμε ίσως να συγχωρέσουμε τον Λαυρέντιο γιατί παρέβλεψε ορισμένες ευκαιρίες εμπορικών

επενδύσεων με 5% τόκο εφόσον επένδυσε στην τέχνη μ' ένα τόκο που δε θα σταματήσει ποτέ ν' αποδίδει.

Θα μπορούσε κανείς ακόμα και να ισχυριστεί ότι η επένδυση στον πολιτιστικό χώρο οδήγησε την Αναγέννηση σε πρόωρο θάνατο. Για ν' αποκτήσει χρήματα για το οικοδόμημα του Αγ. Πέτρου στη Ρώμη, τη μόνη αναγεννησιακή εκκλησία που πιθανώς αντιπροσώπευε μια μεγαλύτερη επένδυση σε υλικό κι εργατικό δυναμικό απ' ό,τι οποιοσδήποτε άλλος γοτθικός καθεδρικός ναός, ο Πάπας Λέων Ι'—ένας άλλος Μέδικος— προκήρυξε ένα ειδικό συγχωροχάρτι. Η πώληση συγχωροχαρτιών ήταν η σπίθα που άναψε τη φωτιά της Μεταρρύθμισης. Αυτό, πράγματι, ήταν μια μεγαλύτερη και καταστροφικότερη δόνηση απ' ό,τι η χρεωκοπία της τράπεζας των Μεδίκων. Όμως, ούτε η παπική φορολογική πίεση ούτε η αντίσταση του λαού σ' αυτή ήταν καινούργιο φαινόμενο. Ακόμα κι αν δεν είχε γίνει η πολιτιστική επένδυση είναι πολύ πιθανό ότι τελικά θα συνέβαινε ο διαχωρισμός αυτός του χριστιανικού κόσμου. Το μόνο ίσως κέρδος που είχαμε απ' αυτή την κατάσταση, παρόλο που και το κέρδος αυτό είναι πενιχρό, είναι ο ναός του Αγ. Πέτρου.

Κάθε εποχή είναι ένα μείγμα αρετών κι ατελειών. Σήμερα αγωνιζόμαστε για απεριόριστη ανθρώπινη πρόοδο, κι επενδύουμε κολοσσιαία ποσά στη λειτουργική επιστημονική καλλιέργεια. Δεν συμβαίνει όμως το ίδιο και με την ουμανιστική καλλιέργεια. Πριν από λίγα χρόνια, όταν η αμερικανική οικονομία περνούσε μια μεγάλη κρίση, η τέχνη έφτασε στα ύψη!

Τι θλιβερή κατάπτωση! Δεν υποστηρίζω βέβαια ότι οι τραπεζίτες της Ν. Υόρκης θα πρέπει να παραμελήσουν τους καταθέτες τους και να εμπλουτίσουν το Metropolitan Museum. Ούτε προτείνω πάλι ότι οι επιχειρηματίες μας θα πρέπει να γράψουν λυρικά ερωτικά ποιήματα ή ότι οι πρόεδροί μας θα πρέπει να γίνουν μουσικοκριτικοί. Δε θα ήταν όμως όμορφο αν αφιερώναμε μια μεγαλύτερη αναλογία απ' την αυξημένη μας αναψυχή και απ' τον τεράστιό μας πλούτο στην υπόθαλψη της παιδείας;